

**ГУБЕРСЬКИЙ Л. В.,
доктор філософських
наук, професор,
академік НАН України**

*Ректор
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка*

**КОПІЙКА В. В.,
доктор політичних наук,
професор**

*В. о. директора
Інституту
міжнародних відносин
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка*

УКРАЇНА – ЄС: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СУЧАСНИХ ВЗАЄМВІДНОСИН

Сусідство як прояв політики свідомої невизначеності

Розширення ЄС за рахунок країн Центральної та Східної Європи не лише внесло принципові зміни в геополітичну карту Європи, яка поступово перетворюється на суцільне регіональне інтеграційне об'єднання, але й змушує Європейський Союз внести суттєві корективи до власної інтеграційної стратегії, у тому числі, східної політики щодо країн, що стали його новими сусідами. Характерною рисою східної політики ЄС є прагнення виробити універсальну стратегію відносин з країнами-сусідами, на фоні дефіциту консенсусу з базових питань євроінтеграційного будівництва та відсутності єдності, особливо після останнього розширення, щодо чіткого концептуального бачення майбутніх кордонів ЄС. Відсутність єдності в концептуальній баченні майбутнього ЄС, що ще раз підтвердив провал ратифікації Договору про введення Конституції для Європи, пояснює також в якійсь мірі маргінальний характер східного вектора політики ЄС і, відповідно, його низьку ефективність. Ускладнення та зростання невирішених внутрішніх проблем інтеграційного будівництва пояснює прагнення європейських функціонерів до спрощеного підходу у відносинах з третіми країнами, що проявляється в прагненні універсалізації підходів та відносин з останніми. Концепція сусідства є проявом саме такого підходу до країн-сусідів, хоча останні значно різняться за своїм економічним потенціалом, рівнем демократизації суспільства, зовнішньополітичними пріоритетами і, нарешті, географічним становищем.

Особливе місце в цьому контексті займає Україна, керівництво якої наполягає на визнанні такої диференціації при формуванні комунітарної стратегії ЄС

щодо нових незалежних держав на європейському просторі колишнього СРСР. Перші важливі зміни в становленні нових форматів відносин України з ЄС намітилися після квітневого 2002 р. саміту ЄС в Люксембурзі, який разом з остаточною датою нового розширення в 2004 р. намітив основні положення концепції, що мала сформулювати основоположні принципи відносин з країнами – новими сусідами ЄС, у тому числі на його східних кордонах (Росія, Україна, Молдова, Білорусь)¹. Запропонований ЄС особливий “статус сусідства” хоча й виводить сьогодні взаємовідносини ЄС – Україна на формати співробітництва, які, за винятком членства, відповідають рівню співробітництва з країнами Центральної та Східної Європи, все ж не відкриває для нас безпосередніх інтеграційних перспектив і визначає стосунки ЄС з Україною в певному загальному форматі. Позиція ЄС не зазнала принципових змін, за виключенням формування більш гнучких форм взаємовідносин, і після президентських виборів в Україні в грудні 2004 р. Затверджений 22 лютого 2005 р. План дій Україна – ЄС та розпочаті в березні 2007 року переговори про нову поглиблену угоду з ЄС є досить яскравим прикладом послідовної реалізації Європейською комісією основних принципів “політики сусідства”.

Позицію Європейського Союзу в цьому питанні можна охарактеризувати як таку, що стоїть на суто федералістських, наднаціональних засадах. По-перше, в ЄС сьогодні не бажають навіть будь-якого обговорення перспектив членства, поки не буде завершено складний етап внутрішнього реформування, викликаного хвилею розширення на схід. По-друге, і це фактично є основним в позиції функціонерів ЄС, членство в ЄС чи така перспектива, не має бути стимулом для проведення внутрішніх реформ потенційними кандидатами. Право на членство в ЄС є своєрідною винагородою для претендента за успішне виконання реформ. Враховуючи досвід переговорного процесу ЄС з країнами ЦСЄ, можна говорити про комунітарну позицію, яка будувалася в більшій мірі на принципах, що розглядали вступ країн ЦСЄ до ЄС не стільки як початок інтеграції, скільки її завершення, що супроводжується переходом країн-кандидатів у категорію повноправних членів з відповідними обов’язками та правами².

Прагматичний детермінізм у східній політиці ЄС

Розроблена Комісією стратегія є своєрідною спробою структурувати політику ЄС по відношенню до держав, співробітництво з якими сьогодні будується на досить низькій юридичній основі. Мова йде, у першу чергу, про держави європейського пострадянського простору, які після розширення 2004 р. стали безпосередніми сусідами ЄС, що вже саме по собі відкриває можливість для більш високого рівня взаємовідно-

син. Ефективність такого співробітництва в нових умовах у значній мірі залежить від готовності сторін до компромісу в формуванні загальної стратегії взаємовідносин. Приклад взаємовідносин ЄС – Україна в цьому контексті є найбільш виразним, оскільки, навіть при наявності в цілому спільних цілей та завдань, демонструє значні розбіжності щодо шляхів їх досягнення. Так, обидві сторони зацікавлені в розширенні на територію України зони стабільності та безпеки, що обумовлено цілим комплексом економічних і політичних факторів (зростанням рівня добробуту населення, проведенням демократичних реформ у суспільстві). Проте, українське керівництво пов’язує цей рух безпосередньо з довгостроковими перспективами вступу до Європейського Союзу, тоді як останній вважає дані реформи лише передумовою можливого членства, перспектива якого для України оцінюється на сучасному етапі неможливою³.

Позиція ЄС в цьому питанні базується на принципах, які визначають процес європейської інтеграції на протязі всієї історії його розвитку. У теорії неофункціоналізму (яка з точки зору автора найбільше відповідає практиці європейської інтеграції) вони знайшли своє відображення в принципі прагматичного детермінізму, або іншими словами – прагматичних інтересів. Саме прагматичний інтерес учасників інтеграційного процесу врешті-решт впливає на формування комунітарної стратегії, визначає політику ЄС відносно третіх країн, є рушійною силою євроінтеграційного руху країн-кандидатів. Запропонована стратегія сусідства саме і стала своєрідним компромісом між прагматичними інтересами ЄС та України, спробою знайти щось помірне між радикальними позиціями сторін з питань європейських перспектив для України.

Прагматичність інтересів ЄС в запропонованій стратегії “сусідства” визначається рядом факторів. Для Європейського Союзу важливо, перш за все, формування на своїх східних кордонах поясу стабільності та безпеки. Ця досить загальна за значенням мета вже сама по собі дозволяє ЄС вирішити цілий ряд більш вузьких задач. Так, вирішення проблеми стабільності на пострадянському просторі в значній мірі може бути здійснено за рахунок підвищення рівня матеріального добробуту населення цих країн. Це не тільки є фактором, що сприяє їх внутрішній політичній стабільності, але й значно послаблює нерегульовані міграційні потоки низькокваліфікованої робочої сили на Захід. Крім того, підвищення рівня споживчого ринку в країнах-сусідах фактично створює додатковий ринок для комунітарних товарів і, в якійсь мірі, резервний – в умовах можливих криз перевиробництва. Важливе стабілізуюче значення має також фактор розширення впливу зони євро і можливе переведення в євро частини національних валютних резервів цих країн.

Запропонований ЄС “статус сусідства” передбачає також можливість вирішення проблем безпеки в більш широких регіональних масштабах, додавши до комунітарних механізмів їх регулювання більш інтенсивне співробітництво з державами, що не входять до ЄС. Мова йде про такі загальновідомі проблеми, які виходять за межі компетенції комунітарної політики, як тероризм, нелегальна міграція, охорона навколишнього середовища, проблеми охорони здоров'я тощо⁴.

Слід враховувати також, що певну роль у формуванні положень запропонованої концепції “сусідства” відіграло бажання керівництва ЄС послабити постійно зростаючий з боку української дипломатії тиск на комунітарні інститути та політичну еліту країн-членів відносно можливих перспектив вступу України до ЄС⁵. Не дивлячись на відсутність в Комунікації ЄК різних перспектив членства України в ЄС, Брюссель все ж змінив досить категоричний тон щодо євроінтеграційних перспектив України, який був характерний для європейських функціонерів на протязі 2002 р. У загальній частині запропонованого Комісією документа згадується стаття 49 Угоди про Європейський Союз, яка передбачає право кожної європейської держави претендувати на членство в ЄС. Беручи до уваги більше політичний і декларативний характер цього положення, можна все ж стверджувати, що його озвучення в Комунікації в якійсь мірі свідчить про відкритий характер питання вступу України до ЄС у майбутньому.

Бажання європейських функціонерів не зв'язувати себе будь-якими зобов'язаннями з Україною пояснюється також відсутністю сьогодні в ЄС достатньо чіткої та узгодженої концепції європейського інтеграційного процесу, загального бачення майбутнього європейської інтеграції. Підтвердженням різноманітності підходів в ЄС до інтеграційного процесу служить як радикальна різноманітність європейських інтеграційних концепцій, починаючи від найбільш ліберальних моделей, що базуються на принципах міжурядового співробітництва, та досить радикальних федералістських підходів, так і ті складнощі, з якими стикається Європейський Союз при вирішенні внутрішніх комунітарних проблем.

Саме з цієї причини в кінці 90-х років ЄС був змушений відмовитися від практики диференційованого підходу до країн-кандидатів, надавши останнім можливість самостійно контролювати ступінь наближення до стандартів ЄС. На зміну прийнятої на саміті в Амстердамі в 1997 р. концепції “розширення хвилями”, яка передбачала як мінімум дві групи держав-кандидатів, була прийнята нова стратегія розширення, яка знайшла своє відображення в рішеннях саміту в Гельсінкі в 1999 р. Запропонований країнам-кандидатам в Гельсінкі принцип “реґати” фактично перекладав відповідальність на са-

мих кандидатів за успіхи в реформах, які й визначали швидкість їх просування до ЄС. Цей підхід забезпечує максимально гнучку та диференційовану форму співробітництва, що на практиці визначає швидкість просування кожної країни-кандидата до ЄС. Аналогічний принцип “самодиференціації” знайшов своє відображення і в запропонованій стратегії “сусідства”. Для України такий підхід, при сприятливих внутрішніх (внутрішні економічні та політичні реформи, позиція політичної еліти та громадська думка) та зовнішніх факторах (успішні реформи в самому ЄС, які збережуть сприятливі передумови для наступного розширення), може слугувати інструментом вироблення української методології наближення до ЄС та дозволити на практиці продемонструвати свої досягнення на шляху євроінтеграції.

Обговорення інтеграційних перспектив України здається завчасним ще й тому, що сьогодні ЄС переживає новий адаптаційний період, викликаний розширеннями 2004 р. та 2007 р., який може розтягтися не менше, ніж на десять років⁶. Наступними на черзі стоять держави західної частини Балканського півострова, які підписали Угоди про стабілізацію та асоціацію і які традиційно входять у зону стратегічних інтересів країн ЄС. Не можна також зневажати євроінтеграційними перспективами Туреччини. У цих умовах стає зрозумілим, що українські перспективи входження до ЄС залишаються досить невизначеними, щонайменше стосовно строків.

Український національний праґматизм у політиці сусідства

У зв'язку з вищезгаданим, практичні інтереси України в запропонованій ЄС політиці “сусідства” можуть бути зосереджені на реалізації конкретних проектів у досить вузьких напрямках співробітництва і, одночасно, підвищенні формату цього співробітництва на якісно новий рівень. Хоча “статус сусідства” і не передбачає сьогодні реальних перспектив членства для України, він все ж відкриває більш широкі можливості для взаємного співробітництва. Перш за все, це стосується положень першої частини Комунікації, що розглядає можливість утворення зони вільної торгівлі між ЄС та Україною та поширення на неї відповідних положень про вільне пересування капіталів, товарів, послуг та робочої сили. Визначення Україною цих завдань як першочергових та їхня успішна реалізація може стати важливим кроком на шляху реальної інтеграції України в ЄС. Враховуючи, що аналогічні умови відносин пропонуються одночасно й іншим країнам-сусідам, у тому числі країнам Північної Африки, поступове поширення чотирьох свобод саме на Україну буде свідчити про справді диференційований підхід ЄС до країн, які залучаються до стратегії сусідства. У той же час, слід брати до уваги, що за самими оп-

тимістичними підрахунками експертів, без відповідної допомоги ЄС Україні при 7% щорічного росту ВВП знадобиться не менше 40-50 років для досягнення відповідного економічного рівня, що дозволить їй без втрат брати участь у Спільному ринку⁷.

Концентрація уваги ЄК в документі “Ширша Європа – сусідство: нові рамки відносин з новими східними та південними сусідами” на питаннях економічного співробітництва для України має першочергове значення, оскільки ця сфера в діючій з 1998 р. Угоді про партнерство та співробітництво (УПС) між Україною та ЄС знаходиться практично на другому плані після питань політичного співробітництва. Домінування політичних питань в УПС фактично відображало на той день ступінь і порядок реальної зацікавленості ЄС в співробітництві з Україною. Так, не дивлячись на постійне зростання товарообігу, в якому торгівля з ЄС в загальному обсязі української зовнішньої торгівлі зросла з 15% в 1995 р., 18% в 1999 р. до 24,5% в 2002 р., Україна продовжує займати в торговельних преференціях ЄС менше 1%⁸. Обсяги прямих іноземних інвестицій країн ЄС в Україну також дуже малі як порівняно з іншими країнами ЦСЄ, так і враховуючи потреби України в капіталовкладеннях. Навтілки одностороння залежність України від торговельно-економічного співробітництва з ЄС в якійсь мірі пояснює досить низьку договірно-правову базу УПС. За своєю економічною суттю УПС практично нічим не відрізняється від звичайних угод про торгівлю та співробітництво і є лише дещо модернізованою формою стандартних непріференційованих угод. За рівнем своїх економічних можливостей УПС поступається угодам про асоціацію, що передбачають автономні преференції, які ЄС підписав з рядом країн, що розвиваються, угодам про вільну торгівлю і митний союз, підписаним ЄС з Туреччиною та Ізраїлем, і тим більше Європейським угодам, у тому числі, Угоді про Європейський економічний простір, який відкриває шлях до повної інтеграції.

Для порівняння можна взяти структуру торгівлі між ЄС та країнами-кандидатами, яка характеризується високою питомою вагою промислових товарів, що складають близько 90%, при цьому 44,2% з них – продукція машинобудування. Доля сировини у взаємній торгівлі складає всього 5,7%. Що стосується України, то її структура торгівлі характеризується низькою часткою продукції машинобудування та високою питомою вагою товарів з низьким рівнем промислової обробки. Класифікація українського експорту демонструє, що, отримавши в спадщину структуру виробництва колишнього СРСР, де перевага надавалась важкій промисловості, експорт капіталомісткої продукції протягом 90-х років переважав. Тільки з середини 90-х років трудомістка продукція вийшла на друге місце.

Це відрізняється від структури експорту до ЄС країн ЦСЄ. У цих країнах трудомістка продукція зайняла місце капіталомісткої ще в 1992 р. і з того часу постійно переважала. Більше того, торговельний баланс трудомісткої продукції завжди був негативним в Україні, тоді як у країнах ЦСЄ така продукція в торговельному балансі завжди переважала⁹. Така структура товарообміну дозволяє зробити висновок про відсутність сьогодні сумісності структури української зовнішньої торгівлі з структурними пріоритетами розвитку комунітарного ринку. При цьому, розширення ЄС на Схід лише закріплює цю структурну несумісність, викликану результатами тяжкої пострадянської спадщини та відставанням України від країн-кандидатів за параметрами структурного розвитку економіки¹⁰.

Як висновок, можна стверджувати, що торгівля України з ЄС ще не розвивається за схемою торгівлі більш розвинених країн ЦСЄ. В Україні ще відсутні достатні структурні реформи, здатні трансформувати успадковану від СРСР систему виробництва, що у свою чергу затримує пристосування до нових умов та виробництво нових товарів. Перехід від статусу країни із “поверхневою інтеграцією”, що передбачає просте скасування митних тарифів, кількісних обмежень та інших бар’єрів торговельної політики, до процесу “глибокої інтеграції” на рівні міжгалузевого співробітництва з країнами Європи, що відкриває реальні можливості створення зони вільної торгівлі, можливе лише через впровадження широкої законодавчої, адміністративної та судової реформи в Україні. Перспектива вступу України до СОТ вже сьогодні вимагає дотримання широкого кола зобов’язань у таких сферах, як політика конкуренції, яка включає питання надання держаної допомоги, державні постачання, технічні стандарти і сертифікація, митні норми та правила походження, і в багатьох інших сферах, на які розповсюджується діюча зона вільної торгівлі.

Закладена в Стратегії ЄС перспектива практичного співробітництва на основі поетапного підходу відкриває перед Україною можливості переходу на новий рівень інтеграції з ЄС, який, врешті, може відповідати зв’язкам, що склалися в межах Європейського економічного простору. Пропозиції співробітництва в таких сферах як транспорт, енергетика, телекомунікації, науково-дослідна робота, інвестиційна політика можуть стати практичними кроками на шляху до преференційних торговельних угод, відкриття ринків з утворенням зони вільної торгівлі. Підтвердженням подібних можливостей служить запропонована Комісією перспектива доступу на внутрішній ринок ЄС та поширення на сусідні країни, у тому числі Україну, свободи переміщення капіталів, товарів, послуг та робочої сили¹¹. І хоча зараз складно проводити будь-які аналогії з історією утворення Європейської еко-

номічної зони, слід згадати, що однією з причин її формування було прагнення ЄС упередити чергове розширення за рахунок країн ЄАВТ. Однак, саме під час переговорів по утворенню ЄЗ була проведена адаптація з *acquis communautaire*, що створило сприятливі умови для вступу Австрії, Швеції та Фінляндії до ЄС.

Прагнення ЄС, поряд з вирішенням економічних завдань співробітництва з “сусідніми” країнами, створити навколо своїх кордонів зону стабільності та безпеки, також зберігає для України досить важливі практичні перспективи. Пропозиція ЄС інтенсифікувати взаємне співробітництво і допомогу в боротьбі з основними загрозамися безпеки, такими як тероризм, транснаціональна злочинність, митні та фіскальні порушення, ядерна та інформаційна безпека, охорона навколишнього середовища, крім звичайних в цих випадках позитивних моментів, дозволяє закріпити за Україною статус надійного транзитного шляху для енергоносіїв в Європу з Росії, Прикаспійських держав та можливо країн Близького Сходу (формування коридору TRACECA – Європа-Кавказ-Азія). Сформована в Україні ще за радянських часів газонафтова транспортна система дозволяє транзитне транспортування 170 млрд. кубометрів газу та 65 млн. тон нафти в рік¹². Сьогодні Україна є єдиним крупним транзитером російського газу в Європу. Через її територію проходить 93,5% російського газу, що експортується в Європу і від якого залежать всі країни ЦСЄ – кандидати на вступ до ЄС, а також Австрія, Греція, Італія, Німеччина та Франція¹³. Загалом через територію України транспортується 20% природного газу та 16% нафти, що споживається країнами ЄС¹⁴.

Це особливо важливо в умовах, коли ЄС приділяє зростаючу увагу диверсифікації джерел і шляхів постачання таких енергоносіїв як газ та нафта, що відбувається на фоні динамічного збільшення їх споживання сьогодні і ще більшого зростання їх долі в загальному енергоспоживанні в перспективі. До 2010 р. європейський ринок очікує збільшення імпорту природного газу до 270 млрд. кубічних метрів у порівнянні зі 140 млрд. кубічних метрів у 1995 р., що означає дедалі більш зростаючу залежність Європи від імпорту газу з неєвропейських країн¹⁵. При цьому Росія може збільшити експорт свого газу до 160 млрд. куб. метрів¹⁶. Підтвердженням таких перспектив є віднесення до числа пріоритетних проектів будівництва нових газових мереж: Прикаспійські країни – Близький Схід – ЄС; Велика Британія – Нідерланди – Німеччина – Росія, а також підвищення пропускної спроможності газових мереж з джерел Росії до ЄС через Білорусь і Польщу. У листопаді 1999 р. було завершено будівництво нового трубопроводу “Ямал-1”, що з’єднав Білорусь (Мінськ – Несвіж) з Польщею (Кондраткі – Влоцлавек). Протягом трьох років планується збільшити його потужність з

нинішніх 10 млрд. куб. метрів до 28, а пізніше і до 58 млрд. куб. метрів. Наступним кроком у процесі обходу України стане трубопровід “Ямал-2”, що сполучатиме Кондраткі (Польща) з Велке Капу сани (Словаччина) і там з’єднається з основною трасою трубопроводу “Дружба”. Найближчим часом планується будівництво газопроводу по дну Балтійського моря, що дозволить з’єднати основних споживачів російського газу в Німеччині та інших країнах Західної Європи в обхід України та нових країн-членів ЄС. Такий розвиток подій загрожує прибуткам України від транзиту газу. Достатньо відмітити, що газ відіграє домінуючу роль у розвитку української економіки, доходи від його транзиту складають майже 10% загальних доходів від експорту¹⁷. Враховуючи, що більшість нових газових проектів ЄС безпосередньо не розраховані на транзит через Україну, надійність транзиту через територію України та розширення співробітництва з ЄС в цій сфері набуває сьогодні для української економіки особливої актуальності.

У цьому контексті, хоча в Комунікації ЄК не говориться про євроінтеграційні перспективи України, а поставлені цілі мають досить довгостроковий характер, вже саме їх декларування ставити відносини Україна – ЄС на більш високий рівень у порівнянні з принципами і положеннями УПС. Підписаний у березні 2003 р. в Брюсселі між Україною та ЄС двосторонній Протокол про взаємний доступ на ринки товарів та послуг у межах вступу України до СОТ не лише значно наближує просування України в цьому напрямку, але й сприяє поглибленню співробітництва з ЄС. Як відомо, участь України в СОТ є однією із важливих передумов створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Під час свого візиту в Україну 11-12 вересня 2003 р. комісар ЄК з питань розширення запропонував розробити конкретні кроки щодо формування особливих відносин на шляху інтеграції України до єдиного ринку ЄС, особливо в таких сферах як охорона навколишнього середовища, наукові дослідження, розробка транс’європейських транспортних, енергетичних і телекомунікаційних мереж¹⁸.

У цих умовах особливого значення набуває вироблення Україною життєздатної стратегії європейської інтеграції, в межах якої комплексно визначалися б не тільки ті чи інші ініціативи, проголошувалися б цілі та пріоритети, але й чітко визначалися би шляхи, засоби та ресурси їх реалізації як на інституційному рівні, так і на основі двосторонніх зв’язків, в тому числі з Росією та іншими країнами СНД. “З цієї точки зору, – як стверджують дослідники Національного інституту стратегічних досліджень і Національного інституту українсько-російських відносин, – Україна не має загальнонаціональної, всеохоплюючої стратегії щодо вирішення комплексних завдань європейської інтеграції.”¹⁹ Це впливає як на координацію та ефективність діяльності державних інституцій,

формальних груп і комісій, так і на визначення місця в шкалі пріоритетів та якісного рівня співробітництва з країнами СНД та участі України в різноманітних економічних об'єднаннях на терені колишнього СРСР. Основу такої стратегії має складати виважений баланс між конкретно-практичними інтересами та довгостроковими зовнішньоекономічними та політичними євроінтеграційними орієнтирами²⁰.

Нові формати – нові можливості співробітництва

У стратегічному плані, запропонований ЄС "статус сусідства" свідчить про значну еволюцію, що відбулась у відносинах з країнами європейського пострадянського простору. На зміну периферійному характеру, властивому відносинам ЄС з цими країнами в 90-х роках у порівнянні з країнами ЦСЄ, ЄС пропонує стратегію, яка практично дублює основні положення Європейських угод, за виключенням права членства. Такі зміни стали результатом останнього розширення ЄС, завдяки якому завершився процес визначення міжнародно-регіональної ідентичності країн ЦСЄ та безпосереднього наближення комунітарних цінностей до кордонів європейських країн СНД. Це має важливе значення в порівнянні з 90-ми роками, коли у своєму прагненні до нової міжнародної ідентичності європейські країни СНД наштовхувались на своєрідну лімітрофну зону, яку представляв досить слабкий на той час у міжнародно-політичному плані регіон ЦСЄ. На західних кордонах республік колишнього Радянського Союзу знаходилися країни, що самі опинилися на досить складному перехідному етапі з низьким абсорбуючим потенціалом. Такі колишні соціалістичні країни, як Польща, Словаччина, Угорщина і Румунія, що мають спільні кордони з СНД, скоріше самі були на той час об'єктом європейської політики, аніж мали якийсь вплив на пострадянський простір. Із завершенням розширення ЄС на Схід виникає важливий об'єктивний фактор, що дозволяє говорити про кардинальні зрушення в міжнародно-політичній ідентичності європейських країн СНД²¹.

Незважаючи на відсутність чітких перспектив щодо членства в ЄС, запропонований в Комунікації ЄК рівень сусідського співробітництва розкриває перед Україною шлях до проведення радикальних реформ з метою досягнення європейських та євроатлантичних стандартів. Поступово наближаючись до стандартів ЄС, Україна тим самим сприяє інвестуванню у власну модернізацію, створюючи сприятливі умови для іноземних інвестицій та новітніх технологій, подолання технічної відсталості, підвищення конкурентної спроможності вітчизняного товаровиробника та виходу на світові ринки.

Стратегія передбачає встановлення з сусідніми країнами такого рівня відносин, який був би

більший, ніж просто партнерство, і відрізнявся би від статусу членства лише відсутністю спільних комунітарних інституцій. Мета даної європейської регіональної стратегії ставить далекосяжні завдання, що передбачають, на противагу сьогоденній фактично монополарній системі міжнародних відносин, формування ефективного пан'європейського об'єднання. Основою такого об'єднання має стати відкритий інтегрований ринок на пан'європейському рівні з чітко визначеною політичною, регулятивною і торговельною структурою, де країни ЄС грали б роль відповідного мобілізуючого центру, пов'язаного з сусідніми країнами системою пільгових відносин у певних диференційованих рамках, більш глибокою економічною інтеграцією, політичними та культурними відносинами, ширшою транскордонною співпрацею, що, у цілому, дозволило б створити зону добробуту та спільних цінностей.

Наближення ЄС до кордонів України не повинно, згідно зі стратегією сусідства встановлювати відповідну межу з країнами, що не ввійшли до складу ЄС. Навпаки, її завдання полягає в максимальному усуненні різниці, наскільки це можливо без надання членства, між членами чи визнаними кандидатами та сусідніми країнами, що не отримали цього статусу та, як стверджує політичний радник Президента ЄК Сандро Гоці²², "наблизити нових сусідів до ЄС настільки, наскільки це можливо без членства на нинішньому етапі, і наповнити змістом політичну мету – "розділити все, крім інституцій". Підписаний 22 лютого 2005 р. новий План дій Україна – ЄС, не дивлячись на цілий ряд недоліків, включив досить багато нових положень, що мали б сприяти наближенню України до європейських стандартів та інтенсифікації співробітництва з ЄС.

Враховуючи на згадане вище, пряме сусідство з ЄС ставить на порядок денний необхідність перегляду та підвищення рівня діючої договірно-правової бази відносин України – ЄС та перегляду положень існуючої УПС, строк дії якої завершується у 2008 р., та відкриває перспективи для підвищення ролі України у формуванні системи регіональної стабільності. Посилення режиму безпеки спільних з ЄС кордонів сприяє зростанню геополітичної ролі України у сфері спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС. Після розширення ЄС став самим вагомим ринком для експорту українських товарів, які зі вступом України до СОТ отримують додаткові можливості збільшення та розширення спектра українського експорту. Наявність спільних з ЄС кордонів дозволяє Україні розраховувати на додаткову цільову технічну допомогу в таких сферах, як охорона навколишнього середовища, транспорт та енергетика, що сприятиме поступовій інтеграції українських енергетичних, транспортних і телекомунікаційних мереж в європейській інфраструктурі.

Просуванню України в цьому напрямку має бути підпорядковане і активне співробітництво з Росією. Участь України в спільних економічних об'єднаннях з Росією має бути своєрідними тактичними кроками на шляху її євроінтеграції. Враховуючи на існування спільних інтересів та близькість позицій по значній кількості питань, активізація українсько-російських відносин і розвиток нових форм співробітництва на рівні, що не вимагає особливого інституційного закріплення, має не лише прискорити просування України на шляху євроінтеграції, але й зробити процес модернізації менш болісним і складним.

Можливі сценарії співробітництва України – ЄС

У той же час, незважаючи на значний прогрес у двосторонніх відносинах, на формування політики ЄС щодо України продовжує впливати консервативний підхід, що передбачає формування східної політики ЄС через призму стосунків з Росією. У цьому зв'язку розвиток відносин з новими незалежними державами, у тому числі з Україною, відбувається з врахуванням їх проекції на стосунки ЄС – Росія. У даному контексті всі європейські ННД, включно з Україною, мають бути включені в зону спільної відповідальності ЄС та Росії. А однією з рекомендацій прихильників даного підходу є формування спільних концепцій і запровадження спільної інтеграційної та інвестиційної політики ЄС та Росії в спільному близькому зарубіжжі. Розширення ЄС, у межах консервативного підходу, має обмежуватися тими країнами, з якими ведуться переговори або чітко визначені їх перспективи членства. Східна політика ЄС має базуватися на безумовному пріоритеті стосунків з Росією, тоді як з Україною достатньо дотримуватися поглибленої співпраці. Саме цим можливе пояснення прагнення ЄС і в подальшому продовжувати будівництво відносин з Україною на основі стратегії “сусідства”. У цьому контексті особливість стратегії полягає в спробі знайти формулу, яка б дозволила упередити спроби нового розширення та мінімізувати для розширеного ЄС негативні наслідки сусідства з даними державами, насамперед у контексті загроз нелегальної міграції, контрабанди та злочинності.

На сьогоднішній день консервативний підхід у формуванні східної політики ЄС і, у першу чергу, до України стає більш гнучким і вимагає додаткових коректив. Усе частіше висловлюються пропозиції прихильників ліберального підходу щодо необхідності диференційованого підходу ЄС до відносин з країнами, що знаходяться на його периферії, виділяючи країни, які мають намір у майбутньому стати його членами і ті, що не прагнуть до членства в ЄС²³. Притаманна консервативному підходу російськоцентрична модель Східної Європи поступово втрачає свою актуальність. Якщо ЄС намагається сприяти демократизації регіону, утвердженню там прин-

ципів верховенства права, гарантування прав людини, то дії Росії спрямовані, насамперед, на утримання власного впливу в колишніх республіках СРСР, про що свідчать як президентські вибори в грудні 2004 р. в Україні, травнева 2005 р. нафтова криза, викликана російською монополізацією українського паливного ринку, події в Узбекистані, так і події навколо імпорту Україною газу з Росії та Туркменистану.

Цікавою в цьому контексті є ідея “часткового членства”, яка дозволяє балансувати між консервативним та ліберальним підходом. Беручи за основу позитивний досвід угод про асоціацію та стабілізацію з країнами балканського регіону, прихильники “часткового членства” пропонують поширити різномірну форму співробітництва і в межах Східної Європи. Підкреслюючи неоднорідність нової європейської периферії ЄС і одночасно не беручи на себе відповідальність за визначення нових кандидатів на вступ, пропонується застосування в різних форматах подібної до балканського регіону стабілізаційно-реформаторської стратегії. До таких країн як Україна, Молдова і Грузія пропонується застосувати схеми плюралістичного регіонального співробітництва, у межах якого можуть реалізовуватися стратегії адаптації окремих держав і регіонів до стандартів ЄС.

На цьому фоні в ЄС все більш реальним у відносинах з Україною стає сценарій довгострокового вибіркового зближення. Політичне рішення ЄС в цьому напрямку, без зобов'язуючих термінів, дозволило б країнам ЄС не переважувати інтеграцію новою хвилею розширення, але значно б стимулювало внутрішні реформи у вказаних країнах²⁴. Саме таким був приклад країн Центрально-Східної Європи, що увійшли в останнє розширення 2004 р., підписання Європейських угод, з якими значно стимулювало наближення цих країн до європейських стандартів. Політичною формою такого рішення могло б стати підписання угод про асоціацію, які до сьогодні носили більш теоретичний характер. Його реалізація, у значній мірі, залежить від фактору політичної волі країн ЄС та визнання, що Європейський Союз є проектом не лише для Західної та Центральної, але й у перспективі – і для Східної Європи. Рішення про прийняття певної країни до ЄС залежить, таким чином, насамперед від політичних факторів, а вже потім від технічних чи інституційних²⁵.

Умови Плану дій, а також переговори, які ведуться сьогодні щодо нової поглибленої угоди між Україною та ЄС свідчать, що східна політика ЄС не зазнала радикальних змін і в ЄС сьогодні ще не відчують настільки великого інтересу до України, щоб могло відбутися вибіркоче політичне рішення, яке б згідно статті 49 Амстердамського Договору про ЄС, а також частині 2 статті 1 проекту Договору про запровадження Конституції для Європи виділило нашу державу

серед інших країн регіону та зробило її право на вступ до ЄС реальністю. У цілому весь процес розширення ЄС на Схід є свідченням втілення принципу політичної вибірковості. Залучення певної країни з числа перехідних до інтеграції в ЄС протягом 90-х років було не стільки наслідком успіху трансформації, скільки її передумовою. Вибіркове зближення відбувалося тоді, коли існувала політична воля підкреслити виключність одних країн на фоні інших. По відношенню до України такої виключності країни ЄС сьогодні поки що не проявляють²⁶.

План дій Україна – ЄС та особливості переговорів про нову розширену угоду

Про це свідчать як основні недоліки Плану дій (ПД), які добре видно навіть неозброєним оком, так і позиція, яку займає офіційний ЄС на переговорах по підписанню нової угоди між Україною та ЄС, яка має замінити УПС, що завершує свою дію у 2008 році. Подібні до українського варіанту плани дій ЄС запропонував всім країнам у межах концепції “Ширша Європа”, тобто навіть тим, які не хочуть чи не можуть з об’єктивних причин претендувати на членство в ЄС (Йорданія, Марокко, Туніс, Ізраїль). Лише один цей факт свідчить про небажання ЄС піднімати, щонайменше в найближчі роки, питання щодо євроінтеграційних перспектив України. Викликає запитання односторонній характер положень ПД. Переважна більшість положень Плану дій складається із зобов’язань української сторони, за аналогією передвступних документів країн-кандидатів. Участь ЄС обмежується в основному технічною та фінансовою допомогою, яка значно менша тієї допомоги, яку ЄС надає зазвичай країнам-кандидатам.

Про суттєві недоліки ПД свідчить також занадто загальний характер основних його положень, які для повноцінної реалізації вимагають конкретизації та уточнення²⁷. Адже саме успішну реалізацію положень ПД Європейський Союз визначив як основну умову підписання нової угоди про більш поглиблене співробітництво. Таким чином, положення Плану дій в якійсь мірі можна порівняти з характером Копенгагенських критеріїв для країн, що стали членами ЄС у 2004 р. Як і з країнами Центральної та Східної Європи рішення про підписання та характер наступної угоди з Україною буде залежати не стільки від того як добре українською владою буде виконане чергове “домашнє завдання”, скільки від політичної волі самих країн ЄС, оскільки ЄС прагне зберігати за собою право самостійно визначати перспективи тієї чи іншої країни та строки її вступу. Як свідчить досвід країн ЦСЄ, важливу позитивну роль у цьому процесі грає формування та виважене впровадження державної євроінтеграційної стратегії, направленої на введення України в зону політичної відповідальності ЄС на зразок країн Балтії, де будуть чітко

визначені місце та завдання кожної ланки української виконавчої та законодавчої влади.

Враховуючи досвід європейської інтеграції та формування механізму розширення ЄС, можна з впевненістю стверджувати, що стратегія відносин з країнами-кандидатами завжди будувалася з урахуванням практичних інтересів Європейської Спільноти. Позитивне рішення щодо чергового розширення приймалося лише тоді, коли в цьому була зацікавлена більшість країн-членів ЄС і коли це відповідало комунітарним інтересам. Беручи до уваги цей досвід, нашій країні при підготовці стратегії відносин з ЄС слід враховувати, у першу чергу, саме фактор прагматичного інтересу як основної рушійної сили європейської інтеграції. Слід шукати відповідні важелі впливу не тільки на комунітарному рівні, але й на рівні двосторонніх відносин з країнами ЄС, де роль та ефективність дипломатії важко переоцінити. Саме останній фактор зіграв ключову роль при вступі Великої Британії до ЄС та використовується сьогодні Туреччиною в її євроінтеграційній стратегії. Зростання диференціації країн ЄС після розширення 2004 р. збільшило можливості розвитку стратегічного партнерства з новими країнами ЄС, які традиційно підтримували тісне співробітництво з Україною. Саме політична та економічна еліта цих країн може стати тією силою, що зможе лобювати українські інтереси в ЄС. Характерним у цьому контексті є ініціатива Польщі, Словаччини, Чехії, Угорщини, Латвії, Литви та Естонії щодо двосторонньої співпраці з Україною в рамках успішного виконання Плану дій²⁸.

Слід враховувати також особливу позицію Великої Британії та Швеції щодо так званих євроінтеграційних перспектив України, що черговий раз виявилось під час дискусії про мандат Єврокомісії на переговорах з Україною відносно нової посиленої угоди. Багато в чому, завдяки позиції цих країн базовим положенням європейської політики сусідства (ЄПС) став принцип диференціації країн-сусідів, що знайшло своє відображення у відповідних документах ЄС. Так, у висновках Європейської Ради від 14 квітня 2003 р. говориться про необхідність враховувати в ЄПС “специфічну ситуацію в рамках індивідуальних країн Східної Європи та Середземномор’я, а також рівень відносин з цими країнами”²⁹. На цій же платформі формуються пропозиції Єврокомісії щодо посилення ЄПС та підписання нової угоди з Україною, викладені у відповідній комунікації від 4 грудня 2006 р., де говориться про необхідність пристосувати політику сусідства до потреб та прагнень партнерів.

Саме виходячи з цих можливостей, українська сторона на переговорах по тексту нової розширеної угоди з ЄС, перший раунд яких розпочався 5 березня 2007 р. сформулювала досить чітку та обґрунтовану стратегію, яка передбачає перехід від партнерства та співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції. Принцип

політичної асоціації має будуватися на утвердженні в Україні спільних цінностей демократії, верховенства права, захисту прав людини та зближення позицій України та ЄС з питань міжнародного життя. Під економічною інтеграцією передбачається поступова інтеграція України до спільного ринку ЄС основними етапами якої має стати вступ України до СОТ, створення зони вільної торгівлі і отримання частки України у внутрішньому ринку ЄС. Ключовою метою реалізації нового договору має стати практичне наближення України у всіх сферах до ЄС. Відповідно, на відміну від УПС та Плану дій з ЄС, дуже схожих по досить загальному характеру положень на Копенгагенські критерії, новий документ з Україною має містити конкретні цілі та строки їх досягнення, визначати конкретні стимули та ресурси, а також мати чітко визначені строки дії.

Така стратегічна лінія української делегації на переговорах обумовлюється з одного боку, визнанням того факту, що ЄС сьогодні об'єктивно не готовий дати Україні позитивну відповідь щодо євроінтеграційної перспективи, враховуючи глибинні проблеми пов'язані з ратифікацією Конституційного договору, який має закласти внутрішні інституційні підвалини для подальшого функціонування розширеного ЄС у складі 27 держав, зростаючу "втому від розширення" громадян країн-членів ЄС та підготовку до нової хвилі балканського розширення, що вимагає належного фінансування та організаційного забезпечення. З другого боку, розраховуючи на підтримку та зацікавленість серед політичних еліт окремих країн ЄС щодо євроінтеграційних перспектив, Україна прагне отримати на період невизначеності ЄС відповідну компенсацію, що має бути втілене в максимальному врахуванні особливого положення та інтересів нашої держави в рамках ЄПС. Таким чином, максимально на що може розраховувати Україна при сьогоднішньому розкладі сил в ЄС, так це на додану вартість нової угоди з ЄС в порівнянні з попереднім документом, що справді відкріє шлях до економічної інтеграції та політичної асоціації з ЄС.

Врахування сучасних європейських підходів у контексті підвищення рівня відносин між Україною та ЄС знаходить своє відображення в розумінні необхідності виконання поетапної реалізації нашою державою власної євроінтеграційної стратегії. Яскравим прикладом такого розуміння можуть слугувати, зокрема, Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки, де визначається цілий ряд практичних кроків з питань європейської інтеграції, які за природою цілком можна вважати державними підстратегіями або конкретними стратегіями європейського вибору. Це зокрема:

- набуття Україною членства у Світовій організації торгівлі;

- проведення переговорного процесу та підписання Угоди про асоціацію, а також створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС;
- створення реальних передумов для вступу України до ЄС.

Зважаючи на сучасні підходи європейських політичних еліт до майбутнього євроінтеграційних процесів та виходячи з положень Концептуальних засад стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки, а також і Стратегії інтеграції України до ЄС, слід відзначити: на сьогоднішній день питання набуття Україною статусу асоційованого члена і, відповідно, утвердження нового більш поглибленого формату взаємин з ЄС повинно вимагати першочергової уваги з боку українського політикума. У цьому контексті в якості ключових можуть бути наступні аргументи-твердження:

- 1) В умовах об'єктивної неможливості отримання Україною найближчим часом статусу повноправного члена ЄС, альтернативою для нашої держави залишається адекватна реаліям її розвитку формула асоційованого членства в Євросоюзі, що передбачає залучення до розширеного кола інтеграційних сфер.
- 2) Розробка та впровадження такої формули асоційованого членства сприятиме в майбутньому повній інтеграції України до ЄС з можливістю отримання статусу повноправного члена Спільноти.

У цьому контексті можна відзначити, що асоційоване партнерство виходить далеко за межі простого регулювання торговельних відносин та стосується тісної економічної співпраці та широкомасштабної фінансової допомоги Співтовариства для країни, з якою було укладено таку угоду відповідно до Статті 310 Договору про заснування Європейського Союзу. Таке привілейоване партнерство здійснюється через спеціально створені органи (Ради, Комітети з питань асоціації/партнерства) і зводиться переважно до запровадження різних форм економічної інтеграції з Євросоюзом. Найчастіше така інтеграція передбачає створення зони вільної торгівлі, ймовірного митного союзу або приєднання до єдиного європейського ринку. Встановлення преференційних відносин і відповідна гармонізація законодавства асоційованих держав з правом Євросоюзу є центральним елементом асоціації, хоча й самі угоди про асоціацію закладають інституційні основи співпраці фактично в усіх сферах взаємного інтересу, зокрема щодо транспортних мереж, енергетики, наукових досліджень, юстиції та внутрішніх справ, довкілля, освіти і науки тощо.

Таким чином, аналізуючи проблему України стосовно асоційованого членства в Євросоюзі необхідно розглядати такі опції асоціації, що, у першу чергу, відповідають або передбачають

той чи інший вид економічної інтеграції, а саме можливість для України:

- 1) заснування з Євросоюзом зони вільної торгівлі;
- 2) заснування з Євросоюзом поглибленої зони вільної торгівлі;
- 3) заснування між ЄС та Україною митного союзу;
- 4) інтеграція до Європейської економічної зони (ЄЕЗ).

Відповідно, можливість реалізації та економічна доцільність для України кожної із запропонованих опцій є різними.

Конкретними засобами реалізації такої стратегії на даному етапі є кроки, що спрямовані на підвищення рівня взаємодії України з Євросоюзом у політичному, гуманітарному, безпековому і, у першу чергу, у соціально-економічному вимірах. Серед них, у першу чергу, можна виділити: створення поглибленої зони вільної торгівлі; запровадження безвізового режиму; подальше залучення України до спільної зовнішньої та безпекової політики Євросоюзу.

“Стратегічна пауза” в процесі розширення ЄС не може бути проігнорована Україною в контексті подальшої розробки її євроінтеграційного курсу. В умовах, що склалися, питання про термін його реалізації видається недоречним. З іншого боку, новий базовий договір України з ЄС не може бути короткостроковим, а швидше повинен орієнтуватися на перспективу поетапного втілення євроінтеграційних прагнень нашої держави.

Враховуючи ідею “економічна інтеграція і політична асоціація”, головними завданнями одного з етапів може стати вступ України до СОТ та створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) з ЄС, тобто економічне наповнення, зближення сторін і створення сприятливих умов для подальшої інтеграції України в європейський простір. При цьому для забезпечення захисту національного

ринку має бути врахована асиметрія економічних відносин між Україною та ЄС, що передбачає деякі послаблення з боку останнього. Також у цей період посилена увага має бути приділена використанню та подальшому розвитку набутих успіхів та напрацювань у безпековій галузі, що також створить сприятливий фон для подальшого зближення.

Подальше співробітництво має будуватися на прискоренні інтеграції шляхом доповнення економічної співпраці більш тісним співробітництвом у політичній галузі (Україна може надавати підтримку рішенням ЄС різного рівня та узгоджувати з ЄС позиції з питань міжнародного та регіонального розвитку). На цьому етапі також можливий розгляд питання про підписання угоди про асоціацію з ЄС, беручи до уваги, що одним з різновидів угод асоційованого партнерства є угоди поглибленого наближення тих чи інших країн до Співтовариства або угоди, що передують вступу європейської країни до Спільноти. В економічній галузі особливого значення набуватиме розвиток секторальної інтеграції (наприклад, вільне переміщення товарів та послуг у межах окремої галузі), можливим є також заснування з Євросоюзом поглибленої зони вільної торгівлі; заснування між ЄС та Україною митного союзу; інтеграція до Європейської економічної зони (ЄЕЗ). Окремо слід розглядати ідею єдиного економічного простору ЄС – Росія (ЄЕП), який можна вважати окремим підвидом асоціації.

У будь-якому разі, остаточною результатом еволюції розвитку такого співробітництва має бути конкретне наповнення ідеї довгострокового зближення України з Європейським Союзом з визнанням перспективи повної інтеграції та повернення України до європейської спільноти. При цьому мають бути враховані всі складові формули “економічна інтеграція і політична асоціація”, а також здобутки в галузі Спільної зовнішньої політики та політики в галузі безпеки та оборони (СЗПБО).

ПОСИЛАННЯ

- 1 Копійка В.В. Еволюція співробітництва ЄС – Україна: від концепції “партнерства” до “стратегії сусідства” // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 59. – Ч. I. – К., 2006. – С. 3-4.
- 2 Критерії членства в СОТ, ЄС та НАТО: інтеграційні перспективи України. – К.: Інститут Євроатлантичного співробітництва, 2003.
- 3 Газета 2000, 9.03.2007. – С. А 3.
- 4 Копійка В.В. Європейський вибір України та Європейська політика сусідства // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 62. – Ч. I. – К., 2006. – С. 19-20.
- 5 Див.: “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки”. Послання Президента України до Верховної Ради. – К., 2002.
- 6 Бершеда Є.Р. Сусідство України з Євросоюзом: нові геополітичні реалії та перспективи на Сході Європи // Стратегічна панорама. – №2. – 2004. – С. 42-43.
- 7 Украинский монитор. – 17.09.2004. – С. 5; П.М. Рудяков. ЄС – 25 – Україна: чи буде знайдено новий формат відносин? // Геополітика і геостратегія. – 2004. – №3. – С. 9.
- 8 Дорога в майбутнє – дорога в Європу. Європейська інтеграція України. – Київ: ЦСМД, 2000. – С. 17-18.
- 9 Там само. – С. 93.

- ¹⁰ Структуру зовнішньої торгівлі України дивись в "Розширення ЄС і Україна" (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2001. – №11 (23). – С. 16-18.
- ¹¹ План дій Україна – Європейський Союз. Європейська політика сусідства. Частина 2.2.
- ¹² Европейский Союз и европейские страны СНГ. – М.: Центр Пост-советских исследований МГИМО (У) МИД России, 2002. – С. 164; Материалы международной конференции "Российско-украинские отношения: преемственность и развитие". – Одесса, 1997. – 28-29 октября – С. 51.
- ¹³ "Газовий трикутник" ЄС–Україна–Росія. (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2002. – №3 (27). – С. 7.
- ¹⁴ Beyond EU Enlargement. The Agenda of Direct Neighbourhood for Easter Europe. Iris Kempe (ed.). Volume 1. Bertelsmann Foundation Publishers. Guttersloh, 2001. – P. 82.
- ¹⁵ Див.: Assessment of Internal and External Gas Supply Options for the EU? Observatoire Méditerranéen de l'Énergie / Juillet, 2001. – P. 12; Європейська Комісія (2000): Огляд енергетичних потреб Європейської Спільноти до 2010 року, Спільний Аналітичний Проект. – С. 46-48.
- ¹⁶ Эксперт. – 2000. – №11. – С. 28.
- ¹⁷ Опітц П., Хіршаузен К. Україна як газовий міст до Європи? Економічні та політичні роздуми. Л. Хоффманн, Ф. Мьоллерс. Україна на шляху до Європи. – Київ: Фенікс, 2001. – С. 171.
- ¹⁸ Євробюлетень. Інформаційний бюлетень Представництва Європейської Комісії в Україні. Вересень 2003 р. – С. 2.
- ¹⁹ Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / Монографія Національного інституту стратегічних досліджень і Національного інституту українсько-російських відносин. – Київ: НІСД, 1999. – С. 66.
- ²⁰ Черкаський І.Б. Фінансове співробітництво України з Європейським Союзом. – К.: Наук. світ, 2001. – С. 76-77.
- ²¹ Тиммерман Х. Украина и Белоруссия: "новые соседи" Европейского Союза // Международная экономика и международные отношения. – 2004. – №6 – С. 49-50.
- ²² Євробюлетень. Інформаційний бюлетень Представництва Європейської Комісії в Україні. Вересень 2003 р. – С. 11.
- ²³ Зленко А.М. Розширення ЄС та політика сусідства – нові перспективи для України // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 62. – Ч. I. – С. 14-17.
- ²⁴ Стратегія євроінтеграції. Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2003. – С. 18.
- ²⁴ Циватий В.Г. Інституціоналізація зовнішньої політики: проблеми теорії та практики в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України // Україна дипломатична: Науковий щорічник. – К., 2008. – Випуск IX. – С. 243-260.
- ²⁶ Копійка В.В. Еволюція співробітництва ЄС – Україна: від концепції "партнерства" до "стратегії сусідства" // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 59. – Ч. I. – К., 2006. – С. 13.
- ²⁷ План дій Україна – Європейський Союз. Європейська політика сусідства. – С. 2-3.
- ²⁸ Буренко Н.М. Політичні складові концепції наближення країн ЦСЄ до стандартів європейської спільноти // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 40. – Ч. I. – С. 216-217.
- ²⁹ Council Conclusions – Doc. 8220/03, April 14, 2003.

Надійшла до редакції 01.12.2008